

Vides errants. Postguerres i exilis dels germans Pi i Sunyer

Girona
Casa de Cultura
Octubre-novembre de 2018

«En Franco ha fet molt mal a tants i tants. Però en el que es refereix
a la nostra família, el mal més gran és el de la dispersió a què ens ha
obligat i que no té remei...»
(carta d'August a Carles Pi i Sunyer, Caracas, 27 de desembre de 1947)

CRÈDITS

Organització:

Consorci del Museu Memorial de l'Exili
(Generalitat de Catalunya, Ajuntament de la Jonquera, Universitat de
Girona, Consell Comarcal de l'Alt Empordà)
Fundació Carles Pi i Sunyer

I la col·laboració:

Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural

EXPOSICIÓ:

Direcció:

Jordi Font (Museu Memorial de l'Exili)
Francesc Vilanova (Fundació Carles Pi i Sunyer)

Comissariat:

Laia Arañó i Vega (Fundació Carles Pi i Sunyer)

Col·laboració:

Margaret Townsend Pi-Sunyer
Carmen Maria Pi-Sunyer i Peyrí

Disseny:

3carme33.com

Producció:

Pere Sala, Miquel Serrano, Eva Carrera, Gaspar Moner,
Fusteria Aymar i Logogirona

Impressió:

Artes Gráficas Torres, S.L.

Retrat familiar a la casa de Roses l'estiu de 1922.
 [Fons August Pi i Sunyer, família Pi-Sunyer i Peyrí, Barcelona]

1- Josep Maria Pi i Sunyer	14- César Pi-Sunyer i Bayo
2- Francesc Pi i Sunyer (Panxo)	15- Pere Pi-Sunyer i Bayo
3- Maria Rosa Pi-Sunyer i Díaz	16- Carolina Pi-Sunyer i Cuberta
4- Maria Díaz i Bonet	17- Lluïsa Morell i Birba
5- Possiblement, María Suñer	18- Maria Mercedes Pi i Sunyer
6- Irene Sunyer i Pi Sunyer	19- Pere Pi i Sunyer
7- Carmen Cuberta i Arolas	20- Lluïsa Calleja i de Borja Tarrus
8- Mercedes Cuberta i Arolas	21- Empar Pi i Calleja
9- Carles Pi i Sunyer	22- Julia Bonet
10- August Pi i Sunyer	23- Mercedes Pi-Sunyer i Cuberta (Xites)
11- Jaume Pi-Sunyer i Bayo	24- Santiago Pi i Sunyer
12- Carmen Bayo	25- Josep Pi-Sunyer i Cuberta
13- Pere Pi i Calleja	26- Jaume Sunyer i Pi

I

Just abans de tornar a Barcelona des de Donibane Lohizune (Sant Joan Lohitzune), Mercè Pi i Sunyer, cosina dels germans August, Carles i Santiago, els escrivia: «I ara tots a seguir camins diversos... La majoria a travessar l'Atlàntic... [...] I retrobar-nos? Quan? Com? Ah! I quants interrogants no hi ha en el nostre futur? Durarà la pau? Hi haurà una nova guerra? Si així fos, pensa que no em sento amb forces per suportar-la.» (3 març 1939). Era el principi del comiat entre familiars; uns es quedaven a Europa, però no al continent; uns altres tornaven a Barcelona, on els esperaven germans i nebots; uns altres marxaven cap a Amèrica, ja fos Mèxic, Veneçuela o, més endavant, Argentina i Bolívia.

De l'ampli col·lectiu dels Pi i Sunyer que eren a França a començament de 1939 (el 10 de febrer, per posar una data concreta), les diferents branques i nuclis van prendre vies diferents. Josep M. Pi i Sunyer i la seva germana, M. Mercedes, van tornar a Barcelona, però no en el mateix moment. M. Mercedes hi tornava en acabar la guerra, oficialment. Josep M., per raons de seguretat personal, hi aniria a finals d'any. Els seus cosins –August, Carles i Santiago, però també la neboda d'aquests, Irene Sunyer-Pi, i el seu marit, el metge Jordi Piñol– estaven condemnats a l'exili. Això era clar. El compromís republicà i catalanista i les responsabilitats polítiques, acadèmiques i culturals assumides durant els anys republicans eren una condemna sense judici.

De l'extensa família dels tres germans Pi i Sunyer, els nuclis principals es van instal·lar a Caracas (August i Carmen Bayo, juny de 1939), Londres (Carles i Carmen Cuberta, abril de 1939) i Cochabamba (Santiago i Mercedes Cuberta, març de 1942). Dels fills d'August i Carmen Bayo, César es va quedar a Mèxic DF, però Jaume va marxar als Estats Units (a Montclair, Nova Jersey) la primavera de 1942. El germà petit, Pere, va anar a Caracas amb els pares, però poc temps més tard marxava a la Universitat de Cornell.

Acabada la Segona Guerra Mundial, l'any 1945, Carolina Pi-Sunyer i el seu marit, Jaume Ribas, van marxar de Londres cap a Lisboa, després Nova York i es van instal·lar a Mèxic DF. Entre 1944 i 1948, els tres germans van continuar els seus viatges, obligats per les noves vides que s'havien hagut de construir l'any 1939. L'August viatjava, per motius familiars i professionals, entre Veneçuela, Mèxic, Cuba o els Estats Units. L'any 1944, Santiago Pi i Sunyer i la seva família van baixar de Cochabamba a Buenos Aires i Montevideo. A Buenos Aires, Santiago Pi i Sunyer hi havia de publicar el seu primer llibre de medicina, escrit a l'exili. A Montevideo, es retrobaren amb María Suñer i les seves germanes, filles de Francesc Sunyer Capdevila i cosines del pare de Santiago. La tornada a Cochabamba va ser molt accidentada; es van estar dos mesos encallats a Jujuy, a causa de les inundacions i l'ensorrament de la via del ferrocarril. Carles Pi i Sunyer i la seva esposa, Carmen Cuberta, viatjaren a Montevideo a les darreries de 1947. Allà es retrobaren amb la María Suñer, Pere Pi i Calleja (vingut de San Juan, a l'Argentina) i Santiago i la seva família. Va ser el primer gran retrobament familiar des de l'any 1939, a França.

L'exili, però, es va allargar en la mateixa mesura que la dictadura franquista no desapareixia. L'any 1952, els Pi i Sunyer de Londres van marxar cap a Caracas, on van retrobar August Pi i Sunyer i Carmen Bayo, i el seu fill Pere, casat amb Teresa Peyrí. Poc temps més tard, Santiago i la seva família deixaven Cochabamba per anar a Panamà, l'escala prèvia al retorn a Catalunya (dels tres germans, va ser l'únic que va poder tornar en vida). Quan el dictador va morir, el novembre de 1975, alguns Pi i Sunyer havien aconseguit tornar a Catalunya i, si no hi van poder refer les seves vides, almenys hi van poder tornar a fer estades temporals o com a jubilats. Tanmateix, una bona part de la segona generació ja havia arrelat a Mèxic o als Estats Units. Els germans August i Carles van morir a l'exili. Per a ells va ser mitja vida errant.

II

La guerra havia acabat amb la victòria franquista-feixista, que implicava, necessàriament, l'exili de bona part dels dirigents polítics, intel·lectuals, científics, sindicals, etcètera, de la Segona República i la Catalunya autònoma. L'exili, com la presó, l'afusellament, la depuració, el silenci i la marginació, era una condició innegociable de la victòria militar de l'anomenada coalició contrarrevolucionària, que es va alçar en armes contra la Segona República el juliol de 1936.

La història és coneguda: milers de persones, civils i militars, gent gran, infants, pagesos i manobres, professors i funcionaris, escriptors i científics, mestres i enginyers, advocats i periodistes, van creuar la frontera amb França el febrer de 1939. Entre els molts milers, hi havia els tres germans Pi i Sunyer: August, Carles i Santiago, i les seves famílies; una quarantena de persones que, aquella primavera de 1939, havien de decidir què volien i què podien fer, sabent que el retorn era impossible, almenys per una llarga, molt llarga temporada.

Per tant, el primer pas del'exili, la primera condició que marcaria les seves biografies, ja estava fet. I ara, què? Cap on anar, on instal·lar-se i començar de nou? August Pi i Sunyer havia estat convidat a Veneçuela per a bastir l'Institut de Medicina Experimental i fer de professor. Carles va optar per una sortida més arriscada: en lloc d'anar a l'Amèrica Llatina (probablement, el destí més clar), va acceptar marxar a Londres per dur-hi a terme una molt difícil tasca de relació política i cultural amb les autoritats britàniques, en nom del president Lluís Companys i les institucions catalanes a l'exili. Santiago ho va tenir més complicat; l'horitzó no era clar, els dubtes eren notables: «El primer problema, que era el de la sortida de Catalunya, sembla haver-se resolt, si no fàcilment, almenys finalment bé. Ara queda el *séjour*, tan o més difícil; trobar les possibilitats de treballar i guanyar-se decorosament la vida. Malgrat que en Soula em parla dels seus projectes d'instal·lar la Universitat espanyola i catalana a Toulouse, sóc bastant escèptic

i crec que no hi ha altra sortida que Amèrica. Per això, com et dic, hauria volgut parlar amb tu i conèixer les teves impressions. El mal d'estar aquí a Amélie és lo desconnectat que un se troba de tota relació, però veig les dificultats de poder anar ara a París. Per altra banda, per a aquest treball d'informació no considero imprescindible la meva presència. Per això t'agrairé molt que em tinguis al corrent de totes les noves que en aquest sentit poguessin interessar-me. Sobretot si hi ha un pla de conjunt respecte a l'establiment dels intel·lectuals catalans i quines són les iniciatives particulars més interessants. No és que la qüestió sigui urgent de dies, però sí que convé començar-se a orientar. A la carta de la Pepita en Pepe parla de l'Uruguai, però per a mi els més interessants són Mèxic, Cuba, Veneçuela i Colòmbia. A París us serà més fàcil assabentar-vos de les seves possibilitats.» (Carta al seu germà Carles, 10 febrer 1939).

A la fi, després de moltes dificultats i en una França ja ocupada pels alemanys, Santiago, la seva esposa i la seva filla van arribar a Cochabamba (Bolívia), on l'esperaven a la Facultat de Medicina de la universitat de la ciutat. Havien passat tres anys des de la fi de la Guerra Civil.

Darrere la determinació de marxar, però, hi ha la reflexió més general, no només el punt de vista individual: «Què hi farem, no hi ha més que prendre paciència i veure si es pot refer una mica la vida a qualsevol lloc del món, encara que sigui a Mèxic! I des d'allà esperar què passa a Europa i veure com van les coses; perquè, com ja us deia a tu i al tio Santiago aquell dia a Cultura, que en parlàvem, tinc el convenciment que, sigui on sigui, em sentiré sempre molt lligat a les coses de casa, i si un dia es pot tornar sense massa retractacions i humiliacions, deuré ésser dels primers a fer cua. Per això, si no fos per la por immensa de guerra a Europa, i que en Franco s'hi fiqui o l'hi facin ficar, segurament no m'hauria decidit a embarcar-me i hauria quedat per aquí, fent la viu-viu i esperant la inevitable evolució de les coses.» (Carta de César Pi-Sunyer i Bayo a Carles Pi i Sunyer, 17 abril 1939). El lligam ja està fet des d'un bon començament: l'exili i la marxa comporten,

també, la idea del retorn; sense data, però l'objectiu final ja hi és des del principi. Tot exili comporta, almenys, la idea, l'esperança d'un retorn.

El pas següent, decidit el destí, era el viatge. El creuament de l'Atlàntic és una de les imatges icòniques dels exilis republicans de 1939. Noms com els de *Winnipeg*, *Alsina*, *Quanza*, *Nyassa*, *Sinaia*, *Florida*, *Champlain*, etcètera, formen part del tronc central de la història d'aquest exili. Entre 1939 i 1941, sobretot, milers de ciutadans catalans i espanyols van emprendre una nova aventura vital, de resultat incert i sense bitllet amb data de retorn, empesos per la victòria del feixisme a Espanya i l'anorreament de la democràcia i l'autonomia catalana. Són conegudíssimes les travesses atlàntiques fins a Mèxic; les rebudes fraternals; l'anada a Xile del grup d'escriptors catalans que encapçalava Francesc Trabal, a qui acompanyaven Joan Oliver, Domènec Guansé, Xavier Benguerel, etcètera. August Pi i Sunyer, a punt d'embarcar cap a Veneçuela, explica la basarda de l'allunyament, en l'espai, però també en el temps: «Molt estimat germà Carles. Ara sí que és imminent la nostra marxa a Amèrica. Després d'una sèrie de vicissituds a què fa referència la Carmen, embarquem demà en el *Champlain*. Ens separaran aviat molts milers de quilòmetres, però vull esperar que ens tornarem a veure, a Catalunya, dignament, en el millor dels casos a França, l'any que ve, o bé a Amèrica, si les coses no s'arreglen. De totes maneres, comprendràs com és de viva la nostra emoció! Som els primers de la família que emigrem lluny i no estem segurs que ho encertem. Però almenys, i per una temporada, podré reposar després de l'agitació física i moral d'aquests darrers temps i després de tres anys d'angúnies.» (Carta a Carles Pi i Sunyer, 15 maig 1939).

El viatge, l'enyorament i el retorn (la possibilitat o la impossibilitat del retorn). Potser aquests són els tres paràmetres sobre els quals es construeix un exili com el de 1939. Els tres es van entrelligant, tot i que, potser, el primer sigui el més urgent de resoldre, perquè marxar a un lloc o un altre condiciona la vida de cadascú i la supervivència immediata. Una vegada arribats al país d'acollida, comencen altres processos vitals (la immersió en la nova

societat, refer les vides, etcètera), però apareix (en molts casos) l'enyorament, el sentiment de pèrdua: la vida que es deixa enrere, els paisatges i les biografies fetes fins aquell final abrupte que va ser la guerra i la victòria franquista.

A Mèxic, César i Jaume Pi-Sunyer Bayo reconstrueixen vides individuals i familiars, encaren els reptes de refer-se professionalment i, ni que sigui temporalment, situar-se. El primer a donar notícies és César, el 6 de juny de 1939:

Ja fa quatre dies que som a Mèxic i, per ara, la impressió és netament favorable. Passat el pèssim efecte de l'arribada a Veracruz –la ciutat més suada (textualment suada, per la calor terrible i tropical que hi fa) i lletja del món–, l'arribada a la capital i el que hem pogut veure en aquests tres dies és tota una altra cosa. És ciutat de més d'un milió d'habitants i com que les cases velles són màxim de dos pisos, d'una extensió extraordinària, molt més que a Barcelona, els barris centrals estan sofrint una transformació intensa en mans de capitals estrangers –especialment ianquis– i, així, al costat d'excel·lents edificis colonials, et trobes amb gratacels ja construïts o en construcció, de tipus gairebé novaiorquès. I els exteriors –que aquí en diuen «colonias»– són tot de xalets particulars amb jardí i els carrers també amb profusió de verds, dels arbres, de l'herba, dels parterres. Ara, a l'estació de les pluges, com que cada dia plou, sempre queden humits i tot pren un to de verd moll, gairebé desconegut pels barcelonins, amb els nostres jardins cremats i torrats..., amb perdó de l'excalcalde i d'en Rubió! [...] L'altra gran tara –per a mi– és la profusió de l'*indio*, amb una pinta terrible, entre faïero, atracador i gitano, que planta parades ambulants en els millors carrers, donant-los-hi un aspecte de rambla barcelonina durant la guerra, que enamora. Sembla que tot el bo que hi ha aquí és fet per europeus o ianquis i una mínima proporció de mexicans, de tal manera que calculen que la població que consumeix és d'uns tres milions d'habitants. Tota la resta, fins als actuals vint milions, són indis, segons diuen, encara en gran part completament incivilitzats i no sotmesos, en alguns estats, amb *taparrabos* i antropofàgia.

No sé què et semblarà tot aquest quadre, potser molt inexacte, perquè el meu coneixement és encara ben superficial. Jo –per

ara— crec que és un país on es poden fer moltíssimes coses — gairebé diria tot—, amb ganes de treballar i una mica d'empenta. [...] I la vida de l'europèu o ianqui, amb una cosa arrencada, xalet als afores i cotxe —aquí en té gairebé tothom, doncs costen poc de comprar, per la proximitat dels EUA i el sosteniment gens car perquè la benzina va regalada—, ha d'ésser força agradable. A condició, és clar, que sigui per alguns anys, intentant reunir alguns pesos, per tornar a casa; per sempre, no crec que m'acabés de temptar. Finalment, tothom està d'acord que el camp —amb velles ciutats i monestirs colonials, i les coses interessantíssimes de les civilitzacions indígenes de l'època precolonial que es van descobrir— és magnífic, i les carreteres molt bones, amb vistes al turisme ianqui, cada vegada més intens...

A Caracas, el seu pare, el doctor August Pi i Sunyer, també se sobta del *melting pot* veneçolà; com el seu fill, descobreix una societat mestissa, en què els blancs —*criollos*, europeus i ianquis— han dominat la situació. Però, al descobriment del «nou món» on viure, s'hi lliga l'enyor, el sentiment de pèrdua, l'altre signe d'identitat de tot exili:

La nostra pensió —que és als afores de la ciutat— és molt agradable, massa agradable, perquè fa massa la impressió de camp, de Roses, i això fa més agut l'enyorament. Se senten a les nits els grills, com a Roses prop del mas de les Figueres, i l'arquitectura d'aquest barri nou, que es deu sobretot a mestres d'obra catalans, és de molt gust i recorda a S'Agaró i als nostres arcs i terrats de la casa de Roses. Fa tot plegat que aquí se senti molt més la impressió d'exili que a París, per exemple. Ens tracten molt bé i el nostre departament és còmode: una cambra immensa en una casa que recorda les cases bones de Puig i Cadafalch, una «torre» grandiosa, semblant a les que tenien abans les Llorach al carrer de Muntaner en el solar on s'edificà la casa on darrerament vivien, una terrassa-galeria per a nosaltres sols on es pot rebre la gent, una cambra per en Pere i *quarto* de bany. Però se sent constantment la sensació d'estar fora, d'estiuejar, i això mateix fa molta pena. El paisatge, meravellós. A dos-cents metres escassament, contraforts dels Andes que s'enlairen verticals a més de mil metres. Impressió de muntanyes altes immediates com no havia tingut enlloc. Vegetació frondosíssima i urbanització perfecta. Com a situació, no es pot demanar més...

Maria Rosa Pi-Sunyer i Díaz, Jose Pi-Sunyer i Díaz, Mercedes Pi-Sunyer i Díaz, Carlos Pi-Sunyer i Díaz, Oriol Pi-Sunyer i Cuberta, Núria Pi-Sunyer i Cuberta, a Roses l'estiu de 1930. [Fons Josep Maria Pi i Sunyer, Fundació Carles Pi i Sunyer, Barcelona.]

La ciutat és poc interessant. Una ciutat colonial tronada amb cases d'una sola planta i pati interior. Hi ha un bon servei d'autobusos per anar-hi i triguem un quart aproximadament. Els carrers són iguals, quadrícula, i estrets, ço que fa que amb el trànsit —sembla que Caracas és la segona ciutat del món en densitat d'automòbils, «carros» com els diuen aquí— sigui difícil circular. La gent, molt mestissada, de negre i també d'indi. Però hi predominen els blancs que, en minoria com a nombre, porten, però, la direcció del país. Són gent d'una gran amabilitat, molt acollidors, però mai tenen pressa. És necessari prendre'ls així i no amoïnar-s'hi des del primer dia.

Dos anys més tard, el març de 1942, Santiago Pi i Sunyer, Mercedes Cuberta i la filla, Xites, van aconseguir arribar a Cochabamba després d'un viatge que va durar gairebé un any i mig, des de la sortida de Marsella, les aturades a Orà, Casablanca, la travessia de l'Atlàntic, una estada reparadora a Mèxic DF i el trajecte final fins a Bolívia. De la llarga carta que van escriure el 22 de març de 1942, hom en pot llegir les reaccions a l'arribada, el descobriment, la instal·lació i la pèrdua:

El viaje hasta Panamá —magnífico— lo hicimos en avión. ¡Quién había de pensar esto de Mercedes! Nos detuvimos una noche en Guatemala —buena ciudad y muy buen hotel. En Panamá estuvimos doce días. Encontramos un grupo muy amable de amigos y paisanos, así como la gente de allí. Di dos conferencias, una de ellas por radio. Finalmente embarcamos y llegamos a Arica (Chile), donde estuvimos cinco días, y tomamos después el ferrocarril para La Paz. En contra de lo que creía, fui yo quien más sintió el efecto del mal de las alturas y los días que estuvimos en La Paz tuve toda una serie de desarreglos funcionales producidos por la altitud. Mercedes los sintió también un poco y en cambio la Xites —que en todo el viaje hizo bastantes conquistas—, nada. Por último —y ya era hora, después de cuatro meses de viaje y tres años de exilio— llegamos aquí, donde nos encontramos perfectamente, aunque como es natural, tanto Mercedes como la Xites muy añoradas. De momento estamos en una pensión, pero pensamos, así que encontremos casa y tengamos los muebles terminados, instalarnos definitivamente en un piso, que a pesar de lo que se construye es, según vemos, muy difícil de encontrar. La ciudad, como el país en general, parece encontrarse en una coyuntura muy favorable. Todo el mundo dice que se ha desarrollado en estos últimos años y, en efecto, como digo, se construye mucho. En la Universidad he encontrado lo que yo ya suponía y tantos deseos tenía de volver a reanudar: el personal, desde el rector hasta el último subalterno, muy atentos y cariñosos, con ganas de complacer en todo. Ambiente material también muy agradable: el edificio es nuevo y dispongo de bastante instrumental para los trabajos prácticos. Todo el mundo aquí —como en La Paz— ha estado atentísimo con nosotros y con un carácter muy abierto y lleno de afecto. Lo que ahora más nos preocupa es naturalmente la instalación —toda la instalación, desde los cubiertos hasta las camas, desde la mesa de comer hasta las sábanas— de la nueva casa. Por fortuna y a pesar de un viaje tan largo, tuvimos la suerte de no perder nada. El pobre *panier* y el mundo de criada que compramos en Figueras se hicieron cargo de la situación, pues aguantaron perfectamente todos los golpes —iy a fe que hubo!— del viaje. Eso sí, llegaron aquí en un estado que difícilmente hubiera sido posible continuar algunos quilómetros más el viaje. Solo la máquina de escribir, de tanto golpe, sufrió una lesión interna, que me ha impedido escribir antes.

Querida hermana: Hacía ya unos días que quería escribirte pero es tan grande la tristeza que tenía que ni ganas de coger la pluma me quedaban. Ahora parece que estoy un poco más tranquila pero paso muy malos ratos. A Xites le sucede lo mismo pero ya ha empezado a hacer amistades y esto la distrae un poco más. Cochabamba es muy tranquila y todo el mundo está muy atento con nosotros. Hace una semana fuimos a tomar el té a casa de unos señores que tienen el retrato de Carlos; el señor había sido alumno de él, terminó el año 23, cuando Carlos era director de la Escuela de Agricultura. En la foto también está Lasarte, Matons y otros. Este señor se llama La Torre. Recibí carta de mamá hace más de quince días y ha tardado dos meses en llegar. De María hace cuatro meses que salimos de Francia y nada sabemos de ellos, a pesar de que les hemos escrito unas cuatro o cinco cartas. Como puedes suponer, se quedaron muy tristes. Muchas felicidades a tus Pepes y buenas Pascuas. ¿Cuándo oiremos cantar las caramellas? Dios quiera que sea pronto...

Mercedes Cuberta ho escrivia a la seva germana, Carmen, amb una concreció definitiva: «M'enyoro molt, Carmen, tothom està molt amable amb nosaltres, però m'enyoro molt. Els costums són molt diferents dels nostres». (5 juliol 1942). Tanmateix, dos anys més tard, veu una esclatxa d'esperança, segons el seu marit: «Mercedes cree que cuando llegue la hora de la vuelta, lo más indicado es ir a Buenos Aires y tomar pasaje directo a Barcelona. Como podéis comprender, seguimos con todo interés las incidencias del momento. Las primeras economías las invertí en la compra de una buena radio que sin antena me permite oír la BBC y naturalmente estamos pendientes de los acontecimientos, esperando que se resuelva definitivamente la crisis bélica y suene para nosotros, como para tantos otros, la hora de la liberación...» (Carta de Santiago a Carles Pi i Sunyer, 14 maig 1944).

A partir de la instal·lació (a Londres, Caracas, Mèxic DF, Cochabamba, on sigui que hagin anat a parar), comença la nova vida: treballar molt, portar els fills a l'escola o a la universitat, refer relacions amb altres exiliats, i esperar i veure. Europa tornava a estar immersa en una guerra, d'unes dimensions gegantines. De

fet, era la guerra que aquests exiliats, catalans i espanyols, ja havien avisat que arribaria. En bona part, el seu destí hi anava lligat. I si l'Espanya franquista entrava a la guerra? I si era derrotada, juntament amb les seves aliades feixista i nazi? Aleshores s'obriria la possibilitat del retorn.

August Pi i Sunyer amb la seva esposa, Carmen Bayo, acompanyats de César Pi-Sunyer Bayo i Trini Llorenç, a bord del *Champlain*, camí de Nova York, maig de 1939.
[Fons August Pi i Sunyer/ Família Pi-Sunyer Peyrí, Barcelona]

La presència de la Segona Guerra Mundial és una constant en aquesta primera etapa de l'exili, sobretot pel que representa de risc per a aquells familiars o coneguts que no han pogut trobar un refugi segur. És el cas de Santiago Pi i Sunyer, que havia quedat atrapat a Amélie-les-Bains en el moment de l'ensorrada de França i quan tenia una oferta de la Universitat de Cochabamba per incorporar-se a la seva Facultat de Medicina. I els Pi i Sunyer Cuberta, a Londres? El risc era un altre, però també evident: els bombardeigs i la hipotètica invasió de la Gran Bretanya. De nou, August Pi i Sunyer ho posava per escrit, en una carta del 26 de maig de 1940:

Tant la teva carta com la d'en Santiago són anteriors als darrers esdeveniments. Podeu pensar com ens han alarmat! A part del perill que per tots vosaltres representin, deuen fer la vida uncomfortable per als estrangers i, en particular, per als espanyols. Arriben refugiats de tot arreu i la nerviositat és ben explicable. Per això estem tan impacients per tenir notícies vostres i recents. Escriu de seguida! Com esteu? Què penseu fer?

Jo vull confiar encara en el triomf dels aliats. A on aniria a parar el món, si no? Però es passen ara uns dies molt durs i ens fem càrrec de la vostra angoixa, que pot mesurar-se per la nostra.

Aquí hi ha una gran reacció en favor dels aliats. A tot Amèrica. I és que es comencen a espantar. Jo també crec com Churchill i Weigand que el cas és aguantar el cop. «Resistir és vèncer.» Ja assumeixen l'eslògan. Ara el que convé és que en el present cas resulti més exacte! Hitler s'ha llançat a una guerra de desgast inigualable, pensant que un cop de massa pot deixar estemordits els adversaris i, així, guanyar la guerra ràpidament. És una carta en un joc molt fort! Si li surt bé, tot guanyat i de seguida. Si no li reïx, pot trobar-se en una situació difícil per haver-se esgotat de bon principi. Que és així ho demostra la insistència actual per la participació d'Itàlia i també d'Espanya. Si Itàlia marxa, Franco no podrà eludir la guerra. No crec que un i altre pesin gaire més en la balança de les probabilitats.

Ja es veia a venir que aquesta primavera seria terrible, però la violència ha depassat encara el que era previsible. Sempre la realitat –com et deia en la meva carta anterior– és pitjor que el que hom tem! Almenys d'un temps ençà i per a nosaltres. Nosaltres, però, no som ara els únics que patim en el món. N'hi ha tants, i tants, i tants...

La idea omnipresent en aquests anys de guerra mundial és la del retorn. És un aspecte fonamental de les vides dels exiliats, especialment els catalans i els espanyols que havien lligat la sort de la dictadura franquista a les derrotes dels feixismes europeus. Caiguda la dictadura, cal tornar. En quines condicions? Què trobarem? A qui trobarem? Com els trobarem? El primer a reflexionar sobre això va ser Santiago Pi i Sunyer, en una data

tan primerenca com el 19 de desembre de 1943: «És que aquí no ha passat res i quan ens retrobem, tota aquesta lliçó i tot aquest sofriment no hauran servit de res i altre cop els bandarres seran senyors i els hàbils, prohoms? Llavors tindria tota la raó el poble d'ensarronar-nos definitivament a uns i altres: culpables tots, uns per acció i altres per omissió, del nou estat polític que tant s'assemblaria a l'anterior. Si volem ésser exigents amb els adversaris i revisar escrupolosament actituds i conductes, hem de començar pels nostres, doncs en la nova situació que vindrà un cop guanyada la guerra, les coses espirituals pesaran molt més que abans i unes de les que més es cotitzaran seran l'austeritat i l'honestat. [...] Quants amics d'aquí han revisat ja totalment la seva actitud passada front a la nostra guerra quan han vist que els que hem arribat —els Rojos, nosaltres— no corresponíem a la imatge crapulosa que n'havia volgut fer una propaganda sense escrúpols. Doncs el mateix ha de passar en escala major el dia de demà a casa: l'escala de les possibilitats futures de cada u solament es mesurarà en la de la seva conducta passada, i pobres d'aquells que conscients de la seva impotència personal hagin volgut recolzar-la, com l'il·lús que vol retenir el temps que passa, en la falsa il·lusió de la perdurabilitat de juntes i comitès...».

Aquestes són preguntes insistents entre els anys 1945 i 1946, que aniran desapareixent de les correspondències familiars a mesura que passi el temps. El novembre de 1946, Joan Casanovas i Cuberta, nebot de Carles i Santiago Pi i Sunyer, encara es mostrava animat: «De moral estem força bé. Sense fer-nos unes il·lusions excessives, estem força esperançats i no pensem que les coses es puguin allargar per gaire més temps. Ja ho veurem!». Naturalment que, a pesar de tot i de tothom, les coses es podien allargar, tal com va ser. Cèsar Pi-Sunyer no era especialment optimista, en contrast amb Joan Casanovas: «I amb tot això arribem a un altre Nadal i un altre Any Nou, per als quals un ja no gosa dir que esperem reunir-nos tots, on sigui, després de tants desenganys els set anys darrers. Veurem!» (6 desembre 1946). Però Pere Pi i Calleja, des de l'Argentina, no descartava el retrobament al cap d'un any: «Us desitjo un Bon Nadal i Cap d'Any; són tantes les desil·lusions

sofertes que encara que trobo molt esperançadora la resolució de l'ONU (si finalment és aprovada), tinc por que una vegada més tot sigui xerrameca sense conseqüències. Però ja podeu pensar la meua alegria si l'any que ve tots ens poguéssim tornar a abraçar a Barcelona...» (12 desembre 1946).

Ara bé, en aquestes reflexions sobre un possible retorn hi ha, també, una mirada a tot allò que havia passat en els darrers anys i els canvis que s'havien viscut, a l'exili i a Catalunya, on vivia Josep M. Pi i Sunyer, cosí de Santiago i receptor de la carta, escrita el 6 d'abril de 1947:

Fa ja cinc anys que som a Cochabamba i mai m'he penedit d'haver-hi vingut. En primer lloc, hi he trobat un ambient social i universitari molt acollidor i, després, possibilitats de treball en el meu ram, vull dir no com a metge sinó com a professor. Com per a tots, l'exili ha estat per a mi en molts moments una prova dura, però jo ja venia alligonat per un llarg aprenentatge que ha contribuït a fer-la menys dura. Les circumstàncies que coneixes prou bé feren, mentre era a Espanya, que essent jo un dels de la família que més sentia els lligams familiars, no obstant fos qui sempre me'n trobés més separat, de la família i de Barcelona. Una vegada era Mallorca, quan vaig començar a fer de metge. Després, Saragossa, quan ja vaig ésser *catedro*. Mai –en contra dels meus desitjos més íntims– fou Barcelona, que tenia tant més d'atractiu per a mi i quan, a més d'ésser el lloc on estava el nucli familiar, tenia l'encís de la seva vitalitat. Avui tot això s'ha acabat i, fredament, hem de comprendre, els que som fora, dues coses i temperar la nostra futura conducta a totes dues. Per una banda, hem tingut la desgràcia de viure en una «època històrica», com deia J. de Maistre, època en què han passat massa coses i que no és més que l'acabament definitiu de tota una civilització i el començament de no sabem què, que per altra banda ja ens troba massa vells. El nostre mal no és de Barcelona, de Roses o d'Espanya. No és el teu, el d'en Panxo o el meu. És de tot Europa i de milions i milions de contemporanis nostres. Uns morts; altres, encara en ple naufragi personal. Altres, com nosaltres, naufrags d'una catàstrofe que s'ho ha emportat tot. El dia en què els rosincs tiraren a baix la casa de l'Augusto, és a dir, la casa del nostre avi, on havien passat la

joventut la teva i la meva mare, no eren sols les pedres les que queien, era tota una època històrica que se n'anava per a no tornar mai més. Davant d'això, quina ha de ser llavors la nostra actitud? Ni tu, ni jo, ni en Panxo som homes d'actituds violentes i tenim massa cultura per a ésser uns fanàtics d'acció. Llavors, només hi ha un camí, molt vell, que l'home ja ha recorregut en casos semblants moltes vegades i que va fer immortal Voltaire en el seu *Candide*: «cultivar el nostre jardí». Això és el que he estat fent amb profit aquests anys des que vaig arribar. M'he entregat de tot cor al meu treball universitari i he trobat en ell el consol que tant necessitava. Avui per avui, mentre la nostra situació no s'aclareixi, la família immediata, el record dels absents i el treball a la Facultat satisfan totes les necessitats afectives, culturals i econòmiques. Naturalment que no n'hi ha prou amb això. No. Sempre queda, com l'última esperança del demà, com l'últim motor de tots els meus actes, l'esperança que ben aviat ens tornarem a retrobar tots a casa i que si aquesta no és la mateixa que vàrem deixar, la podem tornar a bastir altra vegada amb el treball i l'esforç comú, sempre que sapiguem treure de l'actual tragèdia la lliçó que comporta.

El mateix dia que Santiago escrivia a Josep M. Pi i Sunyer, a milers de quilòmetres al nord August escrivia al seu germà Carles una carta important, de les més punyents que va redactar en aquells anys:

No hi ha més, pel moment, almenys, que resignar-se a viure sols, permetent-se de tant en tant algun viatge. Perquè ni la il·lusió de tornar a casa queda. En primer terme, la tornada s'ha anat retardant, any darrere any de manera inversemblant, i no es veu clar el moment en què serà possible retornar. Materialment, podria ésser que la data estigués pròxima, perquè ara sí que sembla que Franco i el seu règim estan acabant-se. La darrera maniobra, que ell pensava hàbil, li serà fatal. Però la solució serà la monàrquica! Lamentable, però inevitable... Queda la segona part. Fins i tot suposant que dignament es pogués tornar a casa, quedaran greus problemes. Morals primordialment i materials, també. Han estat tan grans els estralls que els anys de falangisme han fet en l'esperit dels nostres compatriotes, que serà difícil i desagradable la convivència amb la gent que s'ha quedat els anys passats a Catalunya, vindrà un temps de lluites i convulsions i la dificultat d'endegar totes les passions desfermades. Finalment, el desastre

econòmic farà que als que tot ho hem perdut, la vida no ens sigui fàcil, i, per tant, serà qüestió de no abandonar lleugerament situacions que permetin viure sense majors preocupacions. Hi haurà motius nombrosos i importants per sospesar set vegades la decisió de reintegrar-se a la pàtria. I no cal remarcar com de dolorós això resulta! Però és així. Ha durat massa temps l'exili i s'ha espatllat tot a la nostra terra!

L'exili de fora i l'estranyament de dins; és a dir, viure en un país estrany, o tornar-hi, sota un règim potser acceptat, resignadament, però estrany. Probablement, en aquesta carta es troben bona part dels elements que fan tan extraordinari un exili com el de 1939: no només la realitat de no poder tornar per raons polítiques, sinó també la consciència del canvi esdevingut, del temps passat, de la corrupció individual i col·lectiva que comporta qualsevol mena de dictadura.

L'exili dels germans August, Carles i Santiago Pi i Sunyer, juntament amb les seves famílies, ens il·lustra, ens il·lumina una època especialment fosca de la nostra història contemporània. Més enllà de sortir-se'n més o menys bé, les seves trajectòries i reflexions ens permeten prendre consciència de tot allò que Catalunya va perdre amb la victòria franquista i que, malauradament, ja no va poder recuperar. Però, a la vegada, ens permet veure com van ser les relacions amb l'interior, com veien el país, des de lluny i amb els filtres poderosos de l'enyorament, del sentiment de pèrdua, i sempre amb l'esperança del retorn, a Roses, a La Jonquera, a Barcelona.

JORDI FONT
Museu Memorial de l'Exili (La Jonquera)
JOAQUIM NADAL
Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural-
Universitat de Girona
FRANCESC VILANOVA
Fundació Carles Pi i Sunyer

Arxius i fons documentals:

Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà
Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
Arxiu Fotogràfic de Barcelona
Arxiu Central del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya
Arxiu Carles Pi i Sunyer (Fundació Carles Pi i Sunyer)
Archivo Histórico de la Universidad de Zaragoza
Real Acadèmia de Medicina de Barcelona
Fundació Pau Casals
Biblioteca de Catalunya
Museu d'Història de la Medicina de Catalunya
Col·legi Oficial de Metges de Barcelona
Department of Physiology and Cell Biology, Ohio State University

Fons documentals de:

Família Townsend Pi-Sunyer, La Jonquera
Família Pi-Sunyer Peyrí, Barcelona
Família Pi i Bachich, Barcelona
Josep Maria Pi i Sunyer, Barcelona

Agraïm la col·laboració de:

Maria Teresa Pi-Sunyer i Peyrí,
Josefina Pi-Sunyer i Peyrí,
Maria Rosa Pi-Sunyer i Díaz,
Robin Townsend Pi-Sunyer,
Enric Pi i Bachich,
Ariadna Quer i Pi-Sunyer,
Francesc-Xavier Pi-Sunyer i Díaz,
Àlvar Martínez Vidal,
Alfons Zarzoso,
Sara Fajula,
Eric Forcada,
Dr. Jack A. Rall.